

Олена ПОНОМАРЕВСЬКА
асистент кафедри світової літератури
та історії культури Ніжинського
державного університету ім. М. Гоголя

ЦЕНТРИ НАРОДНОГО ІКОНОПISY ПІВНІЧНО-СХІДНОГО ПОЛІССЯ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ

Українська ікона на своєму шляху пережила чимало мистецьких метаморфоз: від візантійських рецепцій до секуляризації, стилістичного еkleктизму, ідеологічного та практичного відчуження теоретичних основ православного вчення про іконний образ. Втім, така еволюція ікони в Україні цілком закономірна, зважаючи на чутливу рефлексію українського мистецтва до художнього життя, зміну стилів та напрямків як на Сході, так і на Заході. Своєрідним модусом української іконотворчості є народна ікона, вивчення якої захоплює наразі невелике коло вітчизняних та зарубіжних науковців. Незначна її вивченість спонукає сучасних мистецтвознавців та культурологів до регіонального аспекту висвітлення даного феномену. Такий напрямок вивчення обумовлений, по-перше, зростаючою зацікавленістю українства до духовних надбань рідного краю, по-друге, надто узагальненим описом народної течії в іконописі науковцями 60–70-х рр. ХХ ст., а по-третє — бажанням науковців заповнити фактологічну й теоретичну прогалину у даній галузі. Власне, усі ці зусилля спрямовані на легітимацію українського народного іконопису у мистецькій та мистецтвознавчій сферах, у котрих і досі це явище розглядається як неякісний продукт народної творчості.

Відтак, постає очевидним факт наявності прогалин у вивченні народного іконопису східної частини українського Полісся, а саме Київщини та Чернігово-Сіверщини. Метою розвідки є виявлення іконописних центрів у зазначеному ареалі та висвітлення проблем, котрі заважають абсолютно аргументовано їх визначити.

Відомостей про такі центри майже не збереглося. Н. Кондаков на поч. ХХ ст. у розвідці, присвяченій народноіконописному промислу, акцентував увагу на неприйнятному ставленні до даної частини народної творчості [6]. Головною причиною науковець називає невивченість даної справи, яка викликає «особливий вид бюрократичної

ворожості до усього невизначеного, сповненого труднощів, такого, котре, втім, надокучливо просить собі допомоги» [7].

В Україні, на жаль, зацікавлення до вивчення народного іконопису у ХІХ — поч. ХХ ст. не існувало. Описувати, досліджувати «закуткову іконографію», яка «ображає релігійне почуття, і є предметом глуму» вважали за непотрібне й недостойне заняття [9].

Лише з деяких статистичних та етнографічних досліджень ми отримуємо опосередковану інформацію щодо стану іконопису ХІХ ст. на Київщині та Чернігово-Сіверщині. У спеціалізованому збірнику наукових етнографічних досліджень географічної спілки, цілком присвяченому Україні, для ікони знайшлося лише кілька речень: «Цікаво, що нашим землякам не подобаються ікони друковані або літографічні, — пише М. М. Левченко, описуючи помешкання українців, — а віддають перевагу мальованим на дереві олійними фарбами». Поміж іншим дописувач мимохідь вказав, що переважають у селянських хатах ікони Київського або Борисівського письма [11].

Щоправда, у 1874 р. південно-західним відділом імператорської російської географічної спілки було проведено своєрідний «перепис», збірку статистичних даних, яка проливає світло на кількість іконописців та майстерень у м. Києві та його передмістях. За означеним переписом виходить, що іконописні майстерні у м. Києві знаходилися на Печерську — 1, у Старокиївському районі — 1, у слобідці Плосььке — 4, Лук'янівці — 4, разом — 9 [13].

Відомо, що стилізацією народного іконного письма займалися майстерні Київського іконописного цеху Київської ремісничої управи, до яких входило 8 майстерень Лук'янівки та Плосьького, який, за статистикою 1874 р., стає одним з центрів іконопису. Важливим свідченням того, що роботи майстрів іконописного цеху користувалися попитом, є клопотання 1876 р. іконоторговців Києва, Ніжина, Полтави про надання їм пільг на продаж товару в умовах широких оглядових та конфіскаційних заходів з боку Комітету у справах огляду і вилучення ікон невинного письма та впровадження «правильної цензури» [16]. Загальну кількість іконописців ХІХ ст. у м. Києві та передмістях визначити за архівними даними та статистичними матеріалам досить складно, оскільки у вищезазначеному переписі немає чіткого поділу цифр поміж живописцями та іконописцями. Та попри всі помилки, статистичні дані, зібрані в останній третині ХІХ ст., вкрай важливі й заповнюють прогалини наших знань про іконописні майстерні та іконописців м. Києва та передмість.

На поч. ХХ ст. В. Т. Георгієвський, голова Комітету піклування про російський іконопис, звернув увагу на величезний розмах іконної торгівлі у Києві, та вирахувати загальну кількість ікон, які продавалися в Києві, як запевняє Георгієвський, було практично неможливо: «Цю кількість почасти могли б порахувати священики церков та київських монастирів, яким прочани приносять цілими корзинами ці ікони освячувати. Вони й повідомили нам, що кожний прочанин купує одну-дві, а іноді й кілька ікон на згадку про Київ» [19]. За рік у Київ на прощу приходило близько 400–500 тисяч богомольців [20], а, отже, стільки ж приблизно й продавалося ікон.

Протягом ХІХ ст. та на початку ХХ ст. народний іконопис Чернігово-Сіверщини все більше тяжіє до кустарного виду виробництва. У такому скромному становищі воно не привертало увагу ані вчених етнографів чи мистецтвознавців, ані засновників художньо-промислових шкіл, але деякі відомості можемо віднайти у статистичних дослідженнях ХVІІІ–ХІХ ст. Так, наприкінці ХVІІІ ст. Афанасій Шафонський, дійсний статський радник, у своїй праці «Чернігівського намісництва топографічний опис» вказує на кількість іконописців у кількох населених пунктах Чернігівського намісництва, а саме: Чернігів — 2, Городня — 2, Ніжин — 11, Ромни — 1, разом — 15 [22]. Серед етнографічних джерел лише «Короткі нариси кустарних промислів Чернігівської губернії за 1913 рік» розглядають іконопис промислом та вказують кількість майстрів, яких нараховано у губернії 13.

Відомості про існування іконописних промислів та богомазів на Чернігово-Сіверщині існують й у архівних документах, які торкаються виконання указів Святійшого Синоду 1722, 1759 та 1860 рр. «Про вилучення з ужитку та заборону продажу погано написаних ікон». Так, після отримання указу 1759 р. у місцеві консисторії почали надходити «доношення» священиків про його виконання.

Своєрідними центрами іконописання та навчання іконописному ремеслу були старообрядницькі слободи та скити, котрі почали своє існування на землях Чернігівської губернії ще у першій половині ХVІІІ ст., а саме на Стародубщині, Новгород-Сіверщині, півночі Київщини. Іконопис старообрядців мав значний вплив на розвиток народного іконопису Чернігівщини. Водночас відбувався й зворотній процес, коли специфічні риси українського письма вливалися в іконопис розкольників. Останній давав неабиякий дохід, оскільки за століття, від першої третини ХVІІІ по останню третину ХІХ ст., кількість старообрядців практично залишалась незмінною, близько 50–46 тисяч, котрі постійно мали потребу у власних «правильних» іконах.

У зв'язку з відомою замкненістю старообрядницьких спільнот відомості про авторів ікон та майстрів-вчителів майже не збереглися. Достовірно згадуються лише імена ізографів XVIII ст. старця Микити та Івана Алексеева. Останній був відомим учителем у колі безпоповців, іконописцем, який прикрашав храми у Москві та Стародубі [26].

Матеріали чернігівської Духовної консисторії містять цінну інформацію ще про один центр народного ікономалювання, а саме містечко Семенівку Чернігівського повіту. Про це принаймні свідчить протокол засідання консисторії 1858 р. 9 липня, на якому слухали рапорт священника Івана Качевського про торгівлю іконами в лавках та на ярмарках губернії. Найбільший гнів викликала довідка священника Різдвяно-Богородичної церкви міста Стародуба Івана Нашинського, в якій повідомлялося, що продаж ікон проводиться іконописцями містечка Семенівки.

Таким чином за статистичними, етнографічними та архівними матеріалами кінця XVIII–XIX ст. на Київщині та Чернігово-Сіверщині існувало кілька іконописних центрів: слобода Плоське та Куренівка у Києві; монастир та скит у Городні, міста Стародуб та Новгород-Сіверський, як осередки старообрядницького письма; містечко Семенівка. До кола народноіконописних осередків можна, на нашу думку, також залучити м. Чернігів та Ніжин на основі статистичних даних про кількість іконописців у цих містах. Проблема визначення центрів народного іконопису в українському північно-східному ареалі потребує подальших досліджень, котрі доповнять важливими фактами єдину картину розвитку іконопису в Україні.

1. *Откович В.* Народна течія в українському живопису XVII–XVIII ст. — К., 1990.
2. *Попова Л. М.* Народная иконопись Украины XIX в.: Автореф. дис... канд. искусствоведения. — Л., 1985.
3. *Grešlik V.* Ikony 17. stoletia na východnom slovensku. — Prešov, 2002.
4. *Журунова Т.* Канон і манера в художній системі народного сакрального малярства Поділля // Родовід: Наукові записки до історії культури України. — 1997. — № 2. — С. 48–56.
5. *Кім Скалацький.* Пошуки. Знахідки. Відкриття: Альбом. — К., 2004.
6. *Кондаков Н. П.* Современное состояние русской народной иконописи. — М., 1901. — С. 3.
7. Там само. — С. 3.
8. *Кузьмин Е. М.* Несколько слов о южно-русском искусстве и задачах его исследования // Киевская старина. — К., 1900. — Т. LXXI. — С. 326.

9. Даниленко И. Захолустная иконография // Пчела. — СПб, 1875. — № 5. — С. 64.
10. Программы для собирания сведений археологических, исторических и этнографических по Черниговской губернии. — Чернигов, 1903, — С. 3.
11. Левченко М. М. Несколько данных о жилище и пище южноруссов // Записки Юго-Западного отдела императорского географического общества, К., 1875. — Т. 2. — С. 139.
12. Чубинский П. П. Инвентарь крестьянского хозяйства // Записки Юго-Западного отдела императорского географического общества. — К., 1875. — Т. 2. — С. 180.
13. Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною слободкою по переписи 2 марта 1874 года, произведённой и разработанной Юго-Западным Отделом Императорского Русского Географического Общества. — К., 1875. — С. 400.
14. Там само. — С. 395.
15. Центральний державний історичний архів України. — ф. 127, оп. 756, од. зб. 274, арк. 17 (надалі ЦДАІА).
16. ЦДАІА, ф. 127, оп. 756, од. зб. 274, арк. 41.
17. Киев и его предместья. Вказ праця. — С. 196.
18. Записка В. Т. Георгиевского о паломничестве и иконной торговле в г. Киеве. // Известия высочайше учреждённого Комитета попечительства о русской иконописи. Вып.1. — СПб, 1902. — С. 121–122.
19. Записка В. Т. Георгиевского... — С. 120.
20. Там само. — С. 115.
21. Записано спогадами колекціонера Валентина Вікторовича Шура та на основі записів у картотеці Чернігівського художнього музею.
22. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием малой России, сочинённое Афанасием Шафонским с четырьмя географическими картами в Чернигове, 1786 года. — К., 1851. — С. 293, 344, 476, 573.
23. Краткий обор кустарных промыслов Черниговской губернии. С приложением очерков по производству изделий из прута и кожевенному промыслу. — Чернигов, 1914. — С. 1–3.
24. Чернігівський обласний державний історичний архів. — ф. 679, оп. 2, спр. 3262, арк. 1.
25. Лилеев М. И. Из истории раскола на Веке и Стародубье XVII–XVIII вв. — Вып. 1. — К., 1895. — С. 81.
26. Там само. — С. 348.